ODRODZENIE I REFORMACJA W POLSCE ▪ LXIII 2019 ▪ PL ISSN 0029-8514

Sławomir Kościelak
https://orcid.org/0000-0001-5176-0622
Instytut Historii
Uniwersytetu Gdańskiego

Od tez Marcina Lutra do kazań Jacoba Heggego. Kościół w Gdańsku w przededniu pierwszych wystąpień reformacyjnych*

Przedmiotem niniejszej analizy jest sytuacja Kościoła w Gdańsku w latach 1517–1522, w przededniu pierwszych wystąpień reformacyjnych w tym ważnym dla Prus Królewskich i Polski ośrodku miejskim. W artykule na podstawie literatury przedmiotu, a przede wszystkim zachowanych dokumentów, pism, listów oraz akt działalności biskupa włocławskiego, ordynariusza miejsca, zrekonstruowano przebieg wydarzeń poprzedzających działalność pierwszego reformatora Gdańska, Jacoba Heggego. Istotnym celem badań jest odpowiedź na pytanie, czy zapoczątkowane wystąpieniem Marcina Lutra reformacyjne wrzenie miało jakikolwiek wpływ na sytuację Kościoła w Gdańsku. Przypadek Gdańska zestawiono z sytuacją w kilku miastach Polski i Rzeszy, m.in. w Krakowie, Lubece, Hamburgu.

The subject of analysis is situation of the Church in Gdańsk in 1517–1522, on the eve of first manifestations of Reformation in this town, urban centre important for Royal Prussia and Poland. Basing on the literature on the subject, but mostly with the use of original self-existent documents preserved until our times: writings, letters and records on activities of the Bishop of Włocławek, the local ordinary, the author reconstructs in the article the

* Tekst referatu wygłoszonego na konferencji: „Jubileusz Pięćsetlecia Reformacji (1517–2017). Protestantyzm w Prusach Królewskich i Książęcych. Historia – Ludzie – Sztuka – Literatura", zorganizowanej przez Instytut Historii i Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego oraz Instytut Historii PAN w Gdańsku 29–30 IX 2017 r.

http://dx.doi.org/10.12775/OiRwP.2019.02

course of events preceding actions of the first reformer of Gdańsk, Jacob Hegge. The essential goal of research is an answer to the question whether Reformation ferment initiated by Martin Luther had any influence on the situation of the Church in Gdańsk. The case of this town is compared with the situation in several others, in Poland and the Reich, such as Cracow, Lübeck, Hamburg.

Słowa kluczowe: Prusy Królewskie, miasta wczesnonowożytne, kryzys Kościoła, przyczyny reformacji, duchowieństwo diecezjalne, sądownictwo duchowne

Keywords: Royal Prussia, early modern towns, crisis of the Church, reasons for Reformation, diocesan clergy, ecclesiastical judiciary

Uwagi wstępne

Jednym z istotnych zagadnień badawczych w odniesieniu do dziejów Gdańska – i jednocześnie historii stosunków wyznaniowych w Polsce – jest kwestia transferu idei reformacyjnych do tego dużego i aktywnego ośrodka miejskiego. Przyjęło się bowiem uważać region Prus Królewskich za obszar najwcześniejszej recepcji postulatów Marcina Lutra i jego zwolenników, a Gdańsk za przodownika wyznaniowych przemian na ziemiach Królestwa Polskiego. W historiografii wielokrotnie podkreślano, że mówiące głównie po niemiecku i utrzymujące stały kontakt z obszarem Rzeszy mieszczaństwo gdańskie stanowiło dogodny cel inicjatyw reformacyjnych. Ponadto był to ośrodek znajdujący się w sytuacji kryzysowej o charakterze zarówno politycznym, społecznym, jak i ekonomicznym, co – jak pokazała historia tego ruchu – miało ogromne znaczenie dla dynamiki oraz trwałości przemian[1]. W przeszłości ciekawość budziło zwłaszcza pojawienie się pierwszych symptomów reformacji na terenie Gdańska, a kwestia pierwszeństwa w głoszeniu luterańskich nauk w ośrodku nad

---

[1] Zob. m.in. M. Bogucka, *Luter a Gdańsk. Społeczne przesłanki zwycięstwa luteranizmu w Gdańsku w XVI wieku*, „Rocznik Gdański", 43, 1983, 1, s. 55–56; M. Biskup, *O początkach reformacji luterańskiej w Prusach Królewskich*, „Kwartalnik Historyczny", 100, 1993, 4, s. 102–103; J. Małłek, *Polska wobec luteranizacji Prus*, OiRwP, 49, 2005, s. 7–9; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 209–210; J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie od 1517 do 1795 r.*, w: *Kościoły luterańskie na ziemiach polskich (XVI––XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczkow, Toruń 2012, s. 37–38; J. Możdżeń, *The Beginnings of the Reformation in the Light of Gdańsk and Königsberg Chroniclers of the First Half of the 16th Century*, „Zapiski Historyczne", 82, 2017, 1, s. 75–85.

Motławą obrosła w historiografii w wiele legend i przekłamań, z których najbardziej nośny i niestety – jak się okazało – najtrudniejszy do wykorzenienia okazał się mit o wystąpieniu ze stanu duchownego i ożenku gdańskiego kaznodziei Jacoba Knadego już jakoby w 1518 r.[2]

---

[2] Jako niemający miejsca w badanym okresie (1518–1522) fakt ten omawiam jedynie w niniejszym przypisie. Błędne to mniemanie wprowadził do historiografii Daniel Gralath (Młodszy) jeszcze pod koniec XVIII w. w pierwszej monografii dziejów Gdańska, zmieniając równocześnie nazwisko bohatera tego epizodu z Knode na Knade; zob. D. Gralath, *Versuch einer Geschichte Danzigs*, Th. 1, Königsberg 1789, s. 497. Powołał się przy tym – czyniąc to jednak niestety niedokładnie – na ustalenia Michaela Christoffa Hanowa, zawarte w jego źródłoznawczym opracowaniu *Preussiche Sammlung allerley bisher ungedruckten Urkunden, Nachrichten und Abhandlungen*, Bd. 1, hrsg. M. Ch. Hanow, Danzig 1747, s. 56–64. Hanow wprawdzie najpierw zamieścił sugerującą rok 1518 notkę o (tu poprawnie!) Knodem, wyprowadzając ją z niemiarodajnej co do chronologii kroniki Martina Grunewega, następnie jednak dowiódł, że fakt ten mógł nastąpić dopiero w 1525 r. (ibidem, s. 63). Błędny pogląd Gralatha powielili G. Löschin, *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zu neusten Zeit*, Th. 1, Danzig 1828, s. 169–170 oraz G. V. Siewert, *Geschichte der Reformation in Danzig, bis zu ihrer gäntzlichen Unterdrückung*, „Preussiches Provinzial-Kirchenblatt", 3, 1841, s. 151–155, a utrwalił w historiografii na czas dłuższy w pomnikowym dziele dotyczącym dziejów dzisiejszej bazyliki Mariackiej Theodor Hirsch; idem, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs*, Th. 1, Danzig 1843, s. 256–259. Po nim powtórzyli bezkrytycznie tę historię niemal wszyscy badacze historii stosunków wyznaniowych w Gdańsku, publikujący swoje prace w drugiej połowie XIX i na początku XX w., w kolejności druku: E. Schnaase, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs*, Danzig 1862, s. 8–9; L. Redner, *Skizzen aus der Kirchengeschichte Danzigs*, Danzig 1875, s. 6; J. Vollbaum, *Der Pfarrhof von St. Marien in Danzig und seine Bewohner*, Danzig 1876, s. 17; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Danzig 1903, s. 49; idem, *Danzigs Geschichte*, w: *Monographien deutscher Städte*, Bd. 6, hrsg. E. Stein, Danzig–Oldenburg i. Gr. 1914, s. 14. Ten ostatni zmienił jednak zdanie, o czym poniżej, w następnym przypisie. Niemiecka literatura przedmiotu odtąd nie powielała już tego błędu. Błędną datację incydentu podchwycili jednakże w międzyczasie polscy badacze tej problematyki i przenieśli w drugą połowę XX w., a nawet w początek wieku XXI. Z najważniejszych tego rodzaju prac należy wymienić: K. Piwarski, *Dzieje Gdańska w zarysie*, Gdańsk–Bydgoszcz–Szczecin 1946, s. 72; H. Zins, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w V i XVI w.*, Lublin 1951 (tu chyba po raz pierwszy pojawiło się stwierdzenie, że Knode/Knade był dominikaninem!); M. Bogucka, *Przemiany społeczne i walki społeczno-polityczne*, w: *Historia Gdańska*, t. 2, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 230; J. Małłek, op. cit., s. 9; S. Bogdanowicz, *Kościół św. Piotra i Pawła w Gdańsku*, Gdańsk 1993, s. 39; S. Kościelak, op. cit., s. 211; J. Wijaczka, op. cit., s. 38; P. Birecki, *Powstanie, rozwój i trwanie Kościoła luterańskiego w Prusach Królewskich (1517–1772)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, t. 1: *Tereny dawnych Prus Królewskich,* red. J. Kłaczkow, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 25.

Po definitywnym, acz nie do końca skutecznym odrzuceniu tego mitu, czego w niemieckiej historiografii dokonano już przed około stu laty[3], w przestrzeni badawczej pozostała jedynie garść rozproszonych incydentów, lokowanych raczej na początku trzeciej dekady XVI stulecia niż u schyłku dekady drugiej, a historycy zgodnie przychylali się do opinii, że prawdziwy początek reformacji w Gdańsku miał miejsce dopiero w lipcu 1522 r., wraz z rozpoczęciem działalności innego duchownego kaznodziei, Jacoba Heggego. Zwracając uwagę na wiele szczegółowych danych poprzedzających ten punkt zwrotny, a zawartych w klasycznych już dla badanego okresu niemieckojęzycznych publikacjach Theodora Hirscha i Paula Simsona, należy podkreślić, że służyły one przede wszystkim ich autorom do uzasadnienia tezy o nieuchronności reformacji w Gdańsku i nie były poddane szczegółowszej analizie. Tymczasem w ostatnich dekadach wiedza o omawianym okresie znacznie się poszerzyła. Ponowiono m.in. badania nad powstającymi w kręgu Gdańska na początku XVI w. kronikami, a ich gruntowna analiza przyniosła wiele nowych spostrzeżeń,

[3] Wątpliwościami w tej sprawie dzielił się pod koniec XIX w. H. Freytag, *Die Beziehungen Danzigs zu Wittenberg in der Zeit der Reformation*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins", 38, 1898, s. 18–20. Rzecz stanowczo zweryfikował i zakwestionował umieszczanie incydentu pod 1518 r. P. Simson w przyczynkarskim artykule *Wann hat der danziger Priester Jakob Knothe geheiratet?*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins", 14, 1915, s. 3–4, zatem rok po tym, jak po raz ostatni umieścił to zdarzenie pod fałszywą datą w serii monografii niemieckich miast. W formie skromnego przypisu znalazła się ta korygująca informacja w jego pomnikowej, wydanej pośmiertnie (t. 2 i 4) i do dziś cytowanej monografii dziejów Gdańska; idem, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, Danzig 1918, s. 49. W historiografii niemieckiej utrwalił tę korektę Udo Arnold (idem, *Luther und Danzig*, „Zeitschrift für Ostforschung", 21, 1972, s. 111), w historiografii polskiej przypominała o tym Jolanta Dworzaczkowa (eadem, *O genezie i skutkach rewolty gdańskiej 1525/26*, „Roczniki Historyczne", 28, 1962, s. 99). Rok po wydaniu drukiem drugiego tomu *Historii Gdańska* zweryfikowała swój pogląd w tej kwestii Maria Bogucka (eadem, *Luter a Gdańsk*, s. 55), choć nadal traktowała datacje 1518 i 1525 r. jako dwie równorzędne hipotezy. Zatem dopiero mocne i zdecydowane omówienie genezy tego zafałszowania przez Julię Możdżeń w cyt. wyżej art. *The Beginnings of the Reformation* (s. 75–85) przyczyniło się w znacznym stopniu do wyprostowania tej omyłki, czas pokaże, czy ostatecznie skutecznego. Piszący te słowa po lekturze tegoż artykułu stanowczo zweryfikował powielany uprzednio błąd, po raz pierwszy w 2017 r. w publikacji o charakterze jubileuszowym, z okazji 500-lecia reformacji; zob. S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początku XIX w.*, w: *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 1: *Eseje,* red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 65.

omówionych m.in. wnikliwie w publikacjach Julii Możdżeń[4]. Niektóre z tych kronik wydano w międzyczasie drukiem[5]. Dzięki badaniom m.in. Rafała Kubickiego znacząco wzrosła także nasza wiedza na temat zakonów mendykanckich na terenie Prus Królewskich, a zatem również tych, które funkcjonowały wówczas w Gdańsku[6]. Istotne postępy w odniesieniu do najważniejszych postaci tego czasu uczyniła ponadto biografistyka[7]. Wszystkie te czynniki skłoniły piszącego te słowa do podjęcia próby usystematyzowania stanu wiedzy na temat dziejów Kościoła w Gdańsku w tych przełomowych latach i przede wszystkim rekonstrukcji biegu wydarzeń pomiędzy – umownie – rokiem 1517 (ogłoszenie tez przez Lutra) a lipcem 1522 r. (rozpoczęcie głoszenia nieprawomyślnych kazań przez Heggego), z większym niż dotąd udziałem zachowanych do naszych czasów oryginalnych archiwaliów z tego sześciolecia. Wykorzystując i weryfikując ustalenia innych badaczy, skupiono się przede wszystkim na zbiorze wysyłanych do Gdańska pism, listów, dokumentów, które powstały między tymi datami, a dotyczyły szeroko pojętych spraw kościelnych w Gdańsku. Dostępne są one przede wszystkim w Archiwum Państwowym

[4] Oprócz cyt. już art. Julii Możdżeń należy wymienić m.in. jej obszerną monografię z tego zakresu: eadem, *Przedstawianie świata przez kronikarzy gdańskich na przełomie XV i XVI w.*, Toruń 2016; zob. też S. Zonenberg, *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009.

[5] Pomijając dziewiętnastowieczne wielotomowe edycje „pruskich pisarzy i kronikarzy", z ostatnio wydanych drukiem warto wymienić przynajmniej trzy publikacje: *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – c.a. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, Bde 1–3: *Edition des Manuskripts fol. 1–1932*, hrsg. A. Bues, Wiesbaden 2008 (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, Bd. 19); *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register" von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung*, bearb. Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013 (Veröffentlichungen aus den Archiven Pressischer Kulturbesitz, Bd. 67); *Gdańska kronika Bernta Stegmanna (1528)*, kom. i wyd. J. Możdżeń, współpr. K. Stöbener, M. Sumowski, Toruń 2019.

[6] Zob. m.in. R. Kubicki, *Środowisko dominikanów kontraty pruskiej od XIII do połowy XVI w.*, Gdańsk 2007; idem, *Zakony mendykanckie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018, a także jego liczne artykuły, m.in. *Klöster im Deutschordensland Preußen und in Preußen Königlichen Anteils nach 1454 bis zur Reformation*, „Preußland", 9, 2018, s. 26–44.

[7] Zob. m.in. *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996 (Rozprawy Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum" w Olsztynie); *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1–4, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, 1992–1997 (i jego kolejne suplementy).

w Gdańsku[8] i tylko niektóre z nich, dotyczące na ogół historii zakonów, wydano już drukiem w różnych zbiorach i kompendiach[9]. Uzupełnieniem dla tak rozumianego zasobu archiwaliów – tworzonych na bieżąco, równolegle do biegu wydarzeń – są również akta czynności ówczesnego biskupa włocławskiego Macieja Drzewickiego[10], rzadko dotąd wykorzystywane w historiografii.

Raport o stanie Kościoła katolickiego w latach 1517–1522

Szczegółowy raport o stanie Kościoła katolickiego w Gdańsku w przededniu reformacji przedstawiłem już w innej publikacji[11], a zatem tu przywołam jedynie podstawowe informacje. Gdańsk, największe miasto w tej części Europy (35 tys. mieszkańców ok. 1500 r.), znajdował się na terenie diecezji włocławskiej, wchodził w skład archidiakonatu pomorskiego i przynależał do dekanatu gdańskiego. Najważniejszą kościelną instytucją w mieście był sąd duchowny, czyli oficjalat gdański i pomorski[12]. Od 1516 r. oficjałem był wywodzący się z Krakowa Jakub Longus, kanonik włocławski, doktor obojga praw[13]. Na terenie miasta od 1456 r. znajdowało się sześć parafii, w tym dwie na Głównym Mieście (Wniebowzięcia NMP, popularnie zwana mariacką, i św. Jana), dwie na Starym Mieście (św. Katarzyny i św. Bartłomieja), po jednej na (Starym) Przedmieściu (św. św. Piotra i Pawła) oraz Długich Ogrodach (św. Barbary – jednocześnie kościół szpitalny). Dwa dalsze okręgi filialne przy kościołach szpitalnych (św. Gertrudy, Bożego Ciała) ulokowano na

[8] Znajdują się one głównie w podzespole 300, D (Dokumenty miasta Gdańska do 1525 r.) oraz – w formie odpisów – w podzespole 300, 27 (Missiva).

[9] Zob. m.in. *Urkundenbuch der alten Sächsischen Franziskanerprovinzen*, Bd. 2: *Kustodie Preußen*, hrsg. L. Lemmens, Düßeldorf 1913; *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 4: *Urkunden*, hrsg. P. Simson, Danzig 1918.

[10] Archiwum Diecezjalne we Włocławku (dalej: ADW), Akta biskupów kujawsko-pomorskich (dalej: ABKP), 2 (19), Akta działalności Macieja Drzewickiego (dalej: Drzewicki).

[11] Zob. S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 27–34.

[12] W zestawianej z Gdańskiem Lubece (jak również Hamburgu) rolę tę pełniła kapituła; zob. R. Postel, *Kirche und Stadt in Lübeck am Beginn der Reformation*, „Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde", 85, 2005, s. 168–169.

[13] P. Czaplewski, *Wykaz oficjałów gdańskich i pomorskich od 1467 – 1824 r.*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu", 19, 1912, s. 17–23.

tzw. Przedwalu[14]. W parafiach tych były plebanie, szkoły parafialne, a także pomieszczenia gospodarcze. Osobnymi domami/siedzibami dysponowały też bractwa kapłańskie, a liczba przynoszących dodatkowy dochód nieruchomości była znaczna, acz zróżnicowana[15]. Dodatkowym atutem większych kościołów były kaplice i liczne ołtarze, mogące służyć odrębnej aktywności religijnej, przede wszystkim dewocji korporacyjnej i prywatno-rodzinnej. W kościele Mariackim wyliczano na przełomie XV i XVI w. 46 kaplic oraz osobnych ołtarzy, w kościele św. Jana było takich obiektów 13, w kościele św. Katarzyny – 10, a w kościele św. św. Piotra i Pawła – 5[16].

W badanym okresie obsada na stanowisku proboszcza we wszystkich gdańskich parafiach była stosunkowo stabilna, choć warto nadmienić, że w roku poprzedzającym omawiane wydarzenia z różnych przyczyn zmieniono rządców w dwóch najważniejszych kościołach miasta: Mariackim (Joannesa Scultetiego zastąpił Maurycy Ferber, brat ówczesnego, niezwykle wpływowego burmistrza Gdańska, Eberharda[17]) oraz św. Jana (w miejsce Nicolausa Schwichtenberga wprowadzono Jana Ferbera, który był z kolei synem burmistrza Eberharda[18]). Pozostałe parafie również znajdowały się w gestii reprezentantów lokalnego patrycjatu. Parafią św. Katarzyny na Starym Mieście zawiadywał przedstawiciel konkurencyjnego dla Ferberów rodu – syn burmistrza Filipa, Albert Bischof[19]. Nie zmieniali się proboszczowie w parafiach św. Bartłomieja (Leonhard Niederhof) oraz św. św. Piotra i Pawła (Tiedemann Giese). Co do najsłabiej uposażonej parafii św. Barbary istnieje pewna wątpliwość: do 1522 lub może jednak 1523 r. proboszczem był tu Walerian Heynemann, zastąpiony przez

---

[14] J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, Gdańsk 1995, s. 37–38.

[15] Zob. S. Kościelak, *Nieruchomości katolickich instytucji kościelnych w Gdańsku od XVI po początek XIX wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 2, red. E. Kizik, Gdańsk–Warszawa 2011, s. 55–69.

[16] P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, s. 243–308. Badaczowi temu nie udało się ustalić liczby kaplic i ołtarzy w dwóch pozostałych kościołach parafialnych, św. Bartłomieja i św. Barbary.

[17] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 1, Danzig 1913, s. 378; W. Szczuczko, *Ferber Maurycy*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1, s. 415.

[18] P. Czaplewski, op. cit., s. 16.

[19] W. Szczuczko, *Bischof Filip*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1, s. 114.

patrycjuszowskiego syna, Johanna Bonholta[20]. Proboszczowie gdańscy zwykli byli gromadzić dodatkowe, dochodowe godności kościelne. Wyróżniał się w tej kategorii Maurycy Ferber, jednocześnie kanonik warmiński, lubecki, trewirski, dorpacki i rewalski. W interesującym nas okresie duchowni ci przebywali w Gdańsku raczej tylko doraźnie. Maurycy Ferber mógł bywać w mieście pomiędzy 1517 a 1520 r., o czym świadczą prowadzone w kościele i parafii mariackiej intensywne inwestycje, jak również delegowanie go latem 1517 r. przez kapitułę warmińską do rozmów z radą Gdańska w sprawie mediacji gospodarczych między zakonem krzyżackim a księstwem/dominium warmińskim[21]. Wydaje się, że najczęściej przebywał jednak – jako członek kapituły – we Fromborku. Gdańsk porzucił definitywnie z powodu wybuchu wojny polsko-krzyżackiej (pruskiej) z początkiem 1520 r.[22] Jego bratanek, Jan, proboszcz w kościele św. Jana, nie raczył nawet przybyć do Gdańska dla objęcia swego dochodowego stanowiska. Rezydował wówczas we Fromborku, skąd w grudniu 1516 r. wyruszył na studia, najpierw do Lipska, potem do Rzymu. W 1520 r. pojawił się na krótko w Gdańsku, by jednak już w roku następnym ponownie zamieszkać na Warmii, we Fromborku. Wybuch wojny polsko-krzyżackiej skłonił Alberta Bischofa, przebywającego wówczas na Warmii, do schronienia się w 1520 r. w Gdańsku, jednak już w roku następnym proboszcz św. Katarzyny wyjechał do Inflant i przebywał tam do 1523 r.[23] Zaangażowany w funkcjonowanie diecezji warmińskiej Tiedemann Giese, polityk, dyplomata i sekretarz królewski, praktycznie ani razu nie był w swojej gdańskiej parafii[24]. Leonhard Niederhof z kolei od 1519 r. stale przebywał na Warmii. Johann Bonholt, zanim objął probostwo św. Barbary, na przełomie 1521 i 1522 r. znalazł się w samym oku cyklonu – na studiach w Wittenberdze[25].

---

[20] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, Danzig 1918, s. 46. Walerian Heynemann był proboszczem w parafii św. Barbary do 1522 (sporządził wtedy testament i ogłoszono, kto będzie jego następcą) lub 1523 r. (kiedy rzeczywiście zmarł). Z kolei według Th. Hirscha proboszczem w parafii św. Barbary przez cały ten czas był jego poprzednik Hylarius Mathie; zob. Th. Hirsch, op. cit., s. 246.

[21] H. Zins, op. cit., s. 27, na podstawie APGd, 300, D/42, 250 i APGd, 300, D/42, 253.

[22] W. Szczuczko, *Ferber Maurycy*, s. 415.

[23] T. Borawska, *Bischof Albert*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, s. 21–22.

[24] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 67.

[25] Z. Nowak, *Pankracy Klemme – gdański działacz reformacyjny i jego księgozbiór*, w: idem, *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem. Szkice z dziejów i kultury książki w Prusach Królewskich od XV do XVIII wieku*, Gdańsk 2008, s. 284.

Wszyscy gdańscy proboszczowie musieli zatem korzystać z usług zastępców – wikarych i komendariuszy[26], niewiele jednak o nich wiadomo. Dla badanego okresu wymienia się m.in. Bartholomaeusa Zimmermanna, posługującego w kościele Mariackim w 1518 r.[27], Henricusa Borna z kościoła św. Barbary (w 1520) oraz Georga Musky'ego, wikarego z kościoła św. Katarzyny w 1521 r.[28] Kapelanem w tym ostatnim kościele był Joannes Krusze (Cruze), w 1519 r. prokurator w konsystorzu gdańskim i pomorskim, zatem najbliższy współpracownik oficjała Jakuba Longusa[29]. Po depozycji w 1516 r. z zajmowanych stanowisk wikarym w kościele Mariackim był sędziwy Nicolaus Schwichtenberg[30]. Rektorem Szkoły Mariackiej w 1522 r. był natomiast nieznany z nazwiska *magister* Bernhard[31]. Dokument z 14 stycznia 1519 r. w sprawie podarunku wdowy Gertrudy Roff na rzecz szpitala Świętych Aniołów wymieniał jeszcze ks. Jacoba Mollnera, nie wiadomo jednak, w której z gdańskich świątyń kapłan ten pracował[32]. O kilka lat późniejsza lista duchownych, którzy w tych burzliwych czasach porzucili swoje funkcje w Gdańsku i na terenie diecezji włocławskiej (dokument biskupa Macieja Drzewieckiego z 12 VII 1526), wymienia zaledwie kilku księży, których można przypisać do konkretnych gdańskich świątyń, nie ma jednak pewności, czy działali tu przed 1522 r.[33] Zupełnie bezimienna pozostaje armia obsługujących wotywne kaplice i ołtarze mansjonarzy – tzw. duchowny proletariat. Samą tylko liczbę osób obsługujących kaplice i ołtarze kościoła Mariackiego szacowano na 128 osób, a łącznie wyliczano w Gdańsku 242 altarie[34]. O kilku związanych

[26] Podobna sytuacja miała miejsce w Lubece i Hamburgu; zob. R. Postel, op. cit., s. 169.
[27] APGd, 300, D/58, 192.
[28] APGd, 300, D/70, 189; ADW, ABKP, Drzewicki, f. 125.
[29] APGd, 300, D/44, 279; zob. też przyp. 34.
[30] Z. Nowak, *Schwichtenberg Mikołaj*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, s. 185.
[31] G. V. Siewert, op. cit., s. 163.
[32] APGd, 300, D/70, 179.
[33] APGd, Akta miasta Gdańska, Dokumenty i listy po 1525 r., 300, 53/254, s. 5–6. Imiennie można wskazać na tej liście dwóch duchownych z kościoła św. Barbary, Georgiusa de Toronia, kaznodzieję oraz Joannesa Cruzego, wspomnianego wyżej kapelana, ponadto Georgiusa Korcziemarchego, kaznodzieję „laika" z kościoła św. Katarzyny. Był też wymieniony Jacobus Felicis de Lamborg, magister szkoły przy kościele św. św. Piotra i Pawła.
[34] ADW, ABKP, 7 (26), Akta działalności Hieronima Rozrażewskiego, f. 109–110; zob. też S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 30.

z Gdańskiem klerykach włocławskich będzie natomiast mowa w dalszej części artykułu.

Należy wspomnieć ponadto o kościołach szpitalnych. Na terenie Głównego Miasta istniał szpital i kościół Świętego Ducha, na terenie Starego Miasta szpitale św. Elżbiety i św. Jakuba. Szpital mieścił się także przy parafialnym kościele św. Barbary na Długich Ogrodach. Poza murami miasta, w bezpośrednim ich sąsiedztwie, znajdowały się jeszcze cztery obiekty, wspomniane wyżej kościoły (i szpitale) św. Gertrudy i Bożego Ciała, kaplica w świeżo wzniesionym miejskim lazarecie oraz w nieco większym oddaleniu szpital i kościół Świętych Aniołów. O kaznodziejach pracujących w tym czasie w tych przytułkach praktycznie nic nie wiadomo. W najlepiej jak dotąd zbadanym szpitalu św. Jakuba wymieniano w tej roli w 1522 r. Jacoba Libentala[35].

Na koniec prezentacji struktur lokalnego Kościoła wypada wyliczyć znajdujące się w Gdańsku w tym czasie klasztory i domy zakonne, co do szczegółów na ich temat odsyłając do obszernej literatury przedmiotu[36]. Wśród czterech dużych obiektów klasztornych trzy należały do mendykantów. Wyróżniał się pośród nich najstarszy i najbardziej szacowny klasztor dominikanów na Głównym Mieście z kościołem św. Mikołaja w skrzydle południowym oraz kaplicą św. Urszuli w skrzydle zachodnim, obsługiwany przez co najmniej 12, a może nawet 15–20 zakonników jednocześnie[37]. Kompleks klasztorny franciszkanów na Starym Przedmieściu mógł pomieścić nawet 55 zakonników i uchodził za jeden z najwspanialszych franciszkańskich obiektów w tej części Europy, a wchodzący w jego skład kościół Trójcy Świętej za największy franciszkański kościół w Polsce[38]. Trzeci mendykancki

---

[35] A. Szarszewski, *Szpital i kościół św. Jakuba w Gdańsku. Zarys historyczny*, Toruń 1999, s. 81; zob. też S. Kościelak, *Kaznodzieje ewangeliccy w kościele św. Jakuba*, w: *Szpital i kościół św. Jakuba. 600 lat fundacji gildii szyprów w Gdańsku*, red. A. Sroka, Toruń 2009, s. 167.

[36] Kluczowe znaczenie ma zwłaszcza publikacja: R. Kubicki, *Zakony mendykanckie*, a w niej podrozdział poświęcony przebiegowi reformacji i jej skutkom (s. 289–320).

[37] B. Możejko, D. Kaczor, B. Śliwiński, *Zarys dziejów klasztoru dominikańskiego w Gdańsku od średniowiecza do czasów nowożytnych (1226/1227–1835)*, w: *Archeologia Gdańska*, t. 1, red. H. Paner, Gdańsk 2009, s. 148, 162–163; S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 76–77.

[38] J. Szczepański, *Prezbiterium kościoła franciszkanów w Gdańsku i jego lektoria*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia", 38, 1993, 2, s. 109, 113–116; T. Jank, *Zespół kościelny Św. Trójcy w Gdańsku. Historia, zabytki, opowieści*, Gdańsk 2002, s. 15–16; odnośnie do znaczenia tego klasztoru zob. też R. Kubicki, *Zakony mendykanckie*, s. 234–238; idem, *Franciszkanie w Gdańsku*

klasztor – karmelitów – w 1464 r. przeniesiono na Stare Miasto ze zlikwidowanego uprzednio Miasta Młodego[39]. Konwent musiał być całkiem liczny, skoro w 1526 r. aż 19 tutejszych karmelitów oskarżono o porzucenie klasztoru[40]. Drugi ze staromiejskich klasztorów, dysponujący podwójnym, żeńskim i męskim konwentem klasztor Zbawiciela (brygidek), formowany był przez cały wiek XV, aż do początków kolejnego stulecia. I tu mogło pracować liczne grono zakonników (około 13) oraz zakonnic (około 40)[41].

Przegląd istniejących na terenie Gdańska instytucji kościelnych nie byłby pełny, gdyby nie wspomniano o kilku mniejszych wspólnotach quasi-zakonnych: beginkach dominikańskich (dwa domy, panien i wdów), beginkach karmelitańskich[42], pokutnicach w zespole klasztornym brygidek[43] oraz – co udało się ustalić całkiem niedawno – również beginkach franciszkańskich[44]. W przedreformacyjnym Gdańsku działały bractwa religijne o charakterze wykraczającym poza zakres wspólnot ściśle korporacyjnych (cechowych), np. mariackie Bractwo św. Doroty, Bractwo Kapłańskie Najświętszej Marii Panny (te ostatnie zajmowało się m.in. prowadzeniem biblioteki parafialnej w kościele Mariackim), bractwa różańcowe (m.in. u dominikanów). Elitarny charakter miały bractwa patrycjuszowskie i kupieckie: św. Jerzego, św. Rajnolda z Dworu Artusa oraz poszczególnych Ław Artusowskich, a także bractwa kupieckie: św. Krzysztofa (u dominikanów) i św. Eryka (u karmelitów)[45]. Życie religijne Gdańska obfitowało zatem we wszelkie możliwe formy organizacyjne właściwe dla tego okresu oraz obszaru kulturowego i można je było śmiało zestawić i porównać z sytuacją w innych wiodących miastach hanzeatyckich regionu, np. w Lubece i Hamburgu[46].

– zaplecze społeczne klasztoru oraz jego związki z miastem w XV i pierwszej połowie XVI w., „Nasza Przeszłość", 115–116, 2011, s. 163–182.

[39] S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 80–81, 85–86.

[40] R. Kubicki, *Zakony mendykanckie*, s. 308–309.

[41] S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 77–80, 83–85.

[42] E. W. Wermter, *Die Beginen im mittelalterlichen Preusslande*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands", 33, 1969, s. 44.

[43] S. Kościelak, *Jezuici w Kaplicy św. Marii Magdaleny w Gdańsku na przełomie XVI–XVII w.*, „Teki Gdańskie", 2, 2000, s. 31.

[44] Na ich temat wstępnie zob. idem, *Nieruchomości katolickich instytucji kościelnych w Gdańsku*, s. 65.

[45] Zob. idem, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 30–31.

[46] Zob. R. Postel, op. cit., s. 170. Wydaje się nawet, że Lubeka (1 duchowny na 60 mieszkańców świeckich) oraz Hamburg (1 duchowny na 40 mieszkańców)

Rekonstrukcja wydarzeń z lat 1517–1522 (w świetle literatury przedmiotu)

Główny trzon wspomnianych w tytule wydarzeń można z powodzeniem zrekonstruować przy pomocy starszej literatury przedmiotu, w tym zwłaszcza monografii Th. Hirscha o kościele Mariackim oraz wielotomowej syntezy dziejów Gdańska autorstwa P. Simsona. Nowsze prace – łącznie z wydanymi ostatnio – dodały w sumie niewiele nowych, dających się zweryfikować faktograficznych szczegółów.

Tłem dla wydarzeń o charakterze religijnym były istotne perturbacje o podłożu społecznym i politycznym. W kwietniu 1517 r. doszło do krachu finansów miejskich, a nałożenie nowych podatków na społeczność miejską doprowadziło do silnego wzburzenia pospólstwa i plebsu. Na fali tych wydarzeń powołano nowe, aspirujące do władzy w mieście ciało kontrolne, organ zwany później Kolegium 48 mężów[47]. W konsekwencji dalszych napięć w strukturach społecznych i politycznych miasta, a także istotnych konfliktów zewnętrznych, w tym (od 1519) wojny Polski z zakonem krzyżackim oraz (od 1522) wojny Hanzy z Danią doszło do poważnej sytuacji kryzysowej, której zawirowań nie będę tutaj omawiać, ale która miała istotny wpływ na eskalację żądań i oczekiwań w sprawach wyznaniowych[48].

Ciąg zmierzających ku reformacyjnemu przełomowi w Gdańsku wydarzeń należy rozpocząć od depozycji w 1516 r. ówczesnego oficjała gdańskiego i pomorskiego Nicolausa Schwichtenberga (równocześnie proboszcza w kościele św. Jana). Oskarżono go o lichwę i nadużycia finansowe. Tak naprawdę był to jednak element rozgrywki pomiędzy rządzącymi Gdańskiem patrycjuszowskimi rodami (m.in. Bischofów i Giese), gdzie pretekstem jedynie był spór pomiędzy ich

---

przewyższały pod tym względem Gdańsk, gdzie można byłoby się doliczyć łącznie około 400 duchownych (zatem 1 duchowny na 90 świeckich). Jeszcze większe nasycenie instytucjami kościelnymi oraz duchownymi dotyczyło Krakowa; zob. m.in. W. Kowalski, *Reformacja w Krakowie w XVI wieku*, w: *Reformacja w Krakowie*, red. Z. Noga, Kraków 2018, s. 26 (gdzie jednak nie podano danych szczegółowych).

[47] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 2; zob. też M. Bogucka, *Przemiany społeczne*, s. 225. W tym samym, 1517 r. podobne wrzenie dotyczyło wielu innych ośrodków miejskich, w tym np. Krakowa; zob. Z. Noga, *Krakowska Rada Miejska a reformacja*, w: *Reformacja w Krakowie*, s. 44.

[48] Bardzo obszernie i wnikliwie omawia ten kryzys m.in. Maria Bogucka; zob. eadem, *Przemiany społeczne*, s. 208–248. Ostatni z wymienionych konfliktów stymulował również rozwój reformacji w Lubece i Hamburgu; zob. R. Postel, op. cit., s. 177.

krewnymi z rodzin Hacke i Becker[49]. Pod presją interdyktu ostatecznie po 1 czerwca 1516 r. Schwichtenberg ustąpił z obu stanowisk, zachowując jedynie funkcję bibliotekarza (i wikarego) w kościele Wniebowzięcia NMP. Niedługo potem zmarł (1518)[50]. Karę interdyktu – nie bez narastającego wzburzenia i tumultów ze strony gdańskiego plebsu i pospólstwa – osobiście zdjął 21 października 1516 r. biskup włocławski Maciej Drzewicki[51]. Ze zmian personalnych, do jakich doszło wówczas w gdańskim Kościele, skorzystała jednak przede wszystkim – o czym była już mowa – wroga frakcji Bischofów rodzina Ferberów. Mianowany w miejsce Schwichtenberga Jakub Longus, przybysz z głębi Korony, w opinii niemieckich badaczy nie umiał wpasować się w stosunki panujące w mieście i był ponadto rzecznikiem zaprowadzenia surowszego rygoru w sprawach kościelnych[52].

Gdańsk był w tym czasie miejscem rozprowadzania odpustu jubileuszowego na potrzeby Stolicy Apostolskiej i tylko w 1517 r. zebrano tu łącznie z tego tytułu 2133 grzywny, a w 1519 r. same tylko parafie mariacka i św. Katarzyny dostarczyły jeszcze 2414 grzywien[53]. W 1517 r. kontynuowano w gdańskich kościołach prace inwestycyjne. Ukończono budowę głównego ołtarza w kościele Mariackim, ufundowano doń dwa kandelabry[54]. Znacznych funduszy wymagała przebudowa plebanii parafii NMP, rozpoczęta 31 maja 1517 r. i z grubsza ukończona w roku następnym[55]. Na ten cel nowy proboszcz mariacki Maurycy Ferber zbierał datki pośród parafian, ale zyskał też wsparcie od brata Eberharda. Pod jego wpływem rada zezwoliła na zakup z funduszy miejskich drzewa, wapna i cegieł. Maurycy z pieniędzy parafialnych opłacał jedynie robociznę. Wsparcie z budżetu miasta

49 Th. Hirsch, op. cit., s. 238–239. Poprawnie co do nazwiska i obszernie na ten temat też G. V. Siewert, op. cit., s. 148–149.

50 Zob. P. Czaplewski, op. cit., s. 14–17; Z. Nowak, *Schwichtenberg Mikołaj*, s. 185–186; zob. też APGd, 300, 27/9, f. 80.

51 P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 1, s. 378.

52 Th. Hirsch, op. cit., s. 241–242; B. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 48.

53 P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 46.

54 Ibidem, s. 46; zob. też P. Oliński, op. cit., s. 96. O konstrukcji nastawy ołtarza i wymowie ideowej tego dzieła bardzo obszernie A. Woziński, *W świetle gwiazd. Sztuka i astrologia w Gdańsku w latach 1450–1550*, Gdańsk 2011, s. 77–160.

55 L. Krzyżanowski, *Kościół filialny Św. Ducha zwany Kaplicą Królewską i zespół budynków plebanii*, w: *Katalog zabytków sztuki. Miasto Gdańsk*, cz. 1: *Główne Miasto*, red. B. Roll, I. Strzelecka, Warszawa 2006 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, seria nowa, t. 8, cz. 1), s. 128.

stało się przedmiotem kolejnych kontrowersji i sporów, trwających co najmniej do 1524 r.[56]

W 1518 r. kilka zdecydowanych akcji dyscyplinujących społeczność gdańskich wiernych podjął oficjał Jakub Longus. Między innymi 29 stycznia 1518 r. zagroził radzie ekskomuniką oraz karą pieniężną w wysokości 1000 dukatów węgierskich, jeśli ta ośmieli się zabrać kościołowi św. Barbary dzwony[57]. Kolejny konflikt powstał, gdy rada wydała w 1518 r. nową ordynację weselną, ograniczającą nie tylko wydatki podczas ceremonii ślubnych, ale też dni i godziny zawierania ślubów. Longus uznał tego rodzaju regulację – wprowadzoną bez konsultacji z władzami kościelnymi – za nieuzasadnioną i skandaliczną, i pismem z 8 kwietnia zagroził wysokimi karami pieniężnymi tym, którzy będą ją stosować w praktyce[58]. W listopadzie 1518 r. oficjał interweniował z kolei u zastępcy proboszcza mariackiego (nieznanego z nazwiska komendariusza tej parafii) w sprawie podległego temuż duchownemu kleryka (Georga Wilkego). Kleryk (praktykant?) z powodu przejęcia spadku po zmarłym ojcu zamieszkał ze swoją macochą i tym samym naruszył prawo kanoniczne. Longus stanowczo podkreślał równocześnie, że sprawa ta nie należy do kompetencji burgrabiego i starł się w tej kwestii z pełniącym wówczas ów urząd Eberhardem Ferberem (luty 1519)[59]. W kolejnym roku oficjał groził miastu ekskomuniką i ponownie karą grzywny w wysokości 1000 dukatów węgierskich za naruszanie biskupiej własności

[56] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 56; zob. też. H. Zins, op. cit., s. 26.

[57] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 48, powołując się na APGd, 300, D/70, 175. Uzupełniając ten przekaz na podstawie dokumentu, należy dodać, że Longus kierował swą groźbę pod adresem rady imiennie, do rajców Lucasa Keddingka i Matthiasa Langka. Robotnicy, którzy wzięliby udział w demontażu, byli również zagrożeni karą ekskomuniki i mniejszą karą pieniężną w kwocie 100 grzywien. Powód sporu o dzwony jest nieznany.

[58] Th. Hirsch, op. cit., s. 243. Th. Hirsch zamieścił w całości treść pisma Longusa przeciwko tej ordynacji w aneksie do swojego dzieła: *Beilage VIII – Der Official in Danzig, Jacobus Longus, verbietet die Befolgung der vom Rath erlassenen Hochzeit- und Gastmahls-Ordnung (1518)*, w: ibidem, s. (19)–(22). Pisał też o tym P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 48. Warto jednak uwzględnić również stanowisko P. Czaplewskiego, broniącego ostrej reakcji Longusa w tej kwestii; zob. idem, op. cit., s. 18. Zachował się odnośny, oryginalny dokument, pod sygn. APGd, 300, D/44, 272.

[59] Th. Hirsch, op. cit., s. 243. Uzupełnienie na podstawie: APGd, 300, D/58, 192; APGd, 300, D/44, 279, Th. Hirsch nie podał bowiem nazwiska kleryka ani też wielu innych okoliczności tego zdarzenia.

(m.in. wydobywanie gliny z Biskupiej Górki). W maju 1519 r. spór w tej sprawie oparł się aż o biskupa[60]. Równocześnie miasto poruszyła sprawa Georga Mandta, na krótko przed śmiercią nakłonionego do wstąpienia do stanu duchownego. Już jako kleryk zapisał on swój majątek Kościołowi, przeciwko czemu po jego śmierci zaprotestowała najbliższa rodzina. W piśmie do rady z 22 marca 1519 r. Longus bronił tego nabytku[61]. Sytuacje konfliktowe z udziałem oficjała miały miejsce również w latach następnych. W 1520 oraz w sierpniu 1522 r. starł się on z radą w kwestii nakładanej na duchowieństwo gdańskie kontrybucji na cele wojenne. Za pierwszym razem chodziło o wojnę pruską, za drugim – o wyprawę duńską Eberharda Ferbera[62]. W lutym 1522 r. Longus wystąpił ponadto przeciwko doktorowi medycyny Johannowi Khareelowi, oskarżonemu o czarnoksięstwo i herezję, żądając dlań kary banicji[63]. Skłonność do szafowania karami objawiała się u Longusa nie tylko przedkładaniem groźnych pism, ale i w rzeczywistych aktach przemocy. Według Eduarda Schnaasego, co powtórzył później P. Simson, jednak bez odesłania do jakiejkolwiek podstawy źródłowej, Longus miał zwyczaj wbrew miejskiemu prawu więzić mieszczan w swoim domu, skazywać ich na kary cielesne, a nawet samemu je wykonywać[64].

Na początku 1519 r. na Starym Przedmieściu przy kościele św. św. Piotra i Pawła zaczęło funkcjonować Bractwo Kapłańskie Zwiastowania Maryi, którego członkowie składali swoistą deklarację wiary „w jeden święty, katolicki i apostolski kościół, poza którym nie ma zbawienia, ani odpuszczenia grzechów"[65]. Według Th. Hirscha należeli doń zarówno księża, jak i świeccy mieszkańcy

60 Th. Hirsch, op. cit., s. 243; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 49.

61 P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 48, który jednak jedynie napomknął o tej sprawie; zob. też APGd, 300, D/70, 180; APGd, 300, D/44, 285; APGd, 300, D/44, 286. Sprawa ta ciągnęła się bardzo długo, co najmniej do marca 1522 r. i ze względu na spektakularny i gorszący charakter zostanie omówiona szerzej w dalszej części artykułu.

62 P. Czaplewski, op. cit., s. 19; zob. też APGd, 300, 27, f. 338–338ver.

63 P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 48, powołując się na APGd, 300, 27/9, f. 317 (wg dawnej paginacji s. 619–620); Th. Hirsch, op. cit., s. 242.

64 E. Schnaase, op. cit., s. 6; zob. też P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 48.

65 P. Czaplewski, op. cit., s. 18; zob. też Th. Hirsch, op. cit., s. 259; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 49.

tej części Gdańska, a przystąpienie do bractwa skutkowało uzyskaniem 40-dniowego odpustu. Paweł Czaplewski uściślał w biogramie Jakuba Longusa, że bractwo to powstało z inicjatywy oficjała już w 1518 r., a w lutym następnego roku jedynie je zatwierdzono[66]. W historiografii utarł się pogląd, że powstanie tej formacji świadczyło o poczuciu zagrożenia pośród wiernych Rzymowi kapłanów i pośrednio dowodziło zachodzących w społeczeństwie gdańskim proreformacyjnych przemian.

Za jeden z sygnałów świadczących o narastaniu zagrożenia reformacją można też uznać antyreformacyjny mandat Zygmunta I z 26 lipca 1520 r., ogłoszony z powodu toczącej się wojny polsko-krzyżackiej, wydany w Toruniu, mający jednak ogólnokrajowy wymiar. Król zabraniał pod groźbą banicji i konfiskaty mienia rozprowadzania literatury luterańskiej[67]. Według Zbigniewa Nowaka, który przebadał zbiory Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk, w latach 1518––1520 do Gdańska miało dotrzeć 27 tytułów tekstów Lutra, w tym sześć wydanych w 1518 r.[68] Niewykluczone, że mandat królewski dotyczył również typograficznej działalności w Gdańsku wędrownego drukarza Hansa Weinreicha. Wydał on tutaj w latach 1520–1522 drukiem około dziesięciu różnych broszur i pism, w tym – w wersji skróconej – jedno z wcześniejszych dzieł Lutra, *Ein kurze Erklärung der zehn Gebote*[69]. Wiadomo też, że książki o treści reformacyjnej przesłał do Gdańska z Wittenbergi Johann Bonholt[70].

---

[66] P. Czaplewski, op. cit., s. 18. P. Czaplewski przywołał w swoim opracowaniu na temat oficjałów opublikowany w rękopiśmiennym, osiemnastowiecznym kodeksie dokumentów Johanna Beniamina Schmidta (idem, *Codex diplomaticus der Stadt Danzig*, Th. 1, b.m. i d.w.) akt erygowania tego bractwa, zawierający jego statut. Dokument ten do 1945 r. znajdował się w zbiorach Biblioteki Miejskiej – obecnie Biblioteki Gdańskiej PAN – według Czaplewskiego pod sygn. Ms 2, s. 150–160; ob. zaginiony.

[67] H. Freytag, op. cit., s. 23; zob. też J. Małłek, op. cit., s. 8.

[68] Z. Nowak, *Pankracy Klemme*, s. 284.

[69] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 50; Z. Nowak, *Pankracy Klemme*, s. 284.

[70] Z Nowak, *Pankracy Klemme*, s. 284. Analogiczna sytuacja miała miejsce w Lubece, gdzie od 1520 r. w podobny sposób działał drukarz Hans Arndes. Nie bez znaczenia były również wyjazdy synów tutejszych mieszczan na studia do Wittenbergi; zob. R. Postel, op. cit., s. 174. Z kolei w Krakowie transferem reformacyjnych idei zajmowało się po 1520 r. środowisko skupione wokół dawnego faktora Bonerów i sekretarza królewskiego, Josta Ludwika Decjusza; zob. Z. Noga, *Reformacja w Krakowie w XVI–XVIII wieku i jej skutki*, „Czasy Nowożytne", 31, 2018, s. 291–292.

W świetle dotychczasowych ustaleń badaczy gdańskiej reformacji jedynym[71] namacalnym i wieszczącym nowe czasy (i wartości) incydentem na przestrzeni między październikiem 1517 a lipcem 1522 r. byłoby zatem wystawienie przez Bractwo św. Rajnolda w zapusty, w marcu 1522 r. prześmiewczej sztuki komentującej bieżące wydarzenia w Kościele, piętnującej papieża, kardynałów i biskupów. Inscenizacja odbyła się z wielką pompą, w 200 koni, na Długim Targu, a hierarchów symbolizowały szkaradne kukły[72]. Przedstawienie to opowiadało również o perypetiach Marcina Lutra na sejmie w Wormacji i kończyło się scenką porwania wittenberskiego reformatora przez diabły. Według niektórych badaczy zakończenie to miało być antyluterańską interpolacją samego Szymona Grunaua, może jednak faktyczną, dwuznaczną puentą tego przedstawienia, ukazującą rozterki ówczesnego społeczeństwa[73]. Na marginesie tego głośnego wydarzenia P. Simson przypominał, że mniej więcej w tym samym czasie (dokładnie pismem z 25 II 1522) biskup Drzewicki skarżył się radzie miejskiej na rozprzestrzeniające się w Gdańsku kościelne „nowinki" i zalecał oficjałowi interweniowanie w tej sprawie. Badacz – stosownie do enigmatycznego tekstu pisma – nie podawał jednak, o jakie to nowości chodziło[74].

Kilka miesięcy później, 13 lipca 1522 r. otwarte propagowanie idei reformacyjnych rozpoczął w Gdańsku Jacob Hegge, ksiądz diecezjalny wywodzący się z gdańskiego pospólstwa, za nieposłuszeństwo biskupowi

---

[71] Dla porządku należy dodać, że do dziejów gdańskiej reformacji jeszcze w XVIII w. Michael Christoff Hanow wprowadził wątek duchownego i zarazem profesora hebraisty, Johanna Böschensteina, który miał jakoby już w 1520 r., bawiąc w Gdańsku przejazdem, głosić kazania na stokach Biskupiej Górki. Hanow, który zachował dużą czujność w sprawie Knadego/Knodego, puścił tu jednak wodze fantazji, tworząc kolejny mit. Wątek ten podchwycił jednak G. V. Siewert, zamieścił – cokolwiek już wątpiąc – Th. Hirsch. Po latach, odwołując się do Siewerta i Hirscha, informowali o nim Leo Redner i Henryk Zins; zob. *Preussiche Sammlung*, Bd. 1, s. 195–206; G. V. Siewert, op. cit., s. 155–158; Th. Hirsch, op. cit., s. 264; L. Redner, op. cit., s. 6; H. Zins, op. cit., s. 75.

[72] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 50. Pisał o tym też Th. Hirsch (idem, op. cit., s. 262), wskazując jednak błędną datę – 1521 r. Sejm w Wormacji zakończył się w maju 1521 r., Luter opuścił Wormację (i został następnie „uprowadzony" przez swego protektora, elektora Fryderyka Mądrego) w kwietniu tego roku. A zatem skomentować te fakty można było dopiero na początku 1522 r. Niekonsekwentna jest w tej kwestii Julia Możdżeń, raz wskazując na 1522 r., innym razem, jednak błędnie – na 1521 r.; eadem, *Przedstawianie świata*, s. 189, 275–276.

[73] J. Możdżeń, *Przedstawianie świata*, s. 189.

[74] P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 50; APGd, 300, D/44, 296.

pozbawiony swego urzędu. Zaczął od kazań na stokach Gradowej Góry (Hagelsbergu), domagając się komunii pod dwiema postaciami, czystego Słowa Bożego w nauce i krytykując wyższą hierarchię kościelną. Już wkrótce jednak, jesienią tego roku, zaproszono go z kazaniami do samego miasta[75]. Rozpoczęła się gdańska droga do protestantyzmu.

Uzupełnienie rekonstrukcji wydarzeń z lat 1517–1522 (w świetle dokumentów)

Tak zarysowany obraz przedreformacyjnych wydarzeń można uzupełnić o kilka istotnych szczegółów na podstawie niewykorzystanych bądź słabo jedynie w dotychczasowej historiografii zasygnalizowanych wątków z pism, listów i akt czynności powstałych w latach 1517––1522. Dokonując pewnej selekcji, przytacza się tu jedynie te kwestie, które miały charakter sporny bądź były świadectwem nurtujących ówczesne gdańskie społeczeństwo rozterek. Dla większej przejrzystości przyjęto zasadę analizy tych akt w układzie chronologicznym.

Na początku 1517 r. w dalszym ciągu na porządku dziennym była sprawa sporu rodzin Hacke i Becker. W pismach z 5 stycznia oraz 13 marca 1517 r. z wolą mediacji w tej kwestii zgłaszał się biskup warmiński Fabian Luzjański, a jego przedstawicielem miał być wspomniany wyżej kanonik (i proboszcz w kościele św. św. Piotra i Pawła) Tiedemann Giese[76]. Tuż po Nowym Roku rada zwróciła się również do biskupa włocławskiego Macieja Drzewickiego, o transumowanie testamentu dotyczącego jednego z zatrudnionych w kościele św. Jana scholastyków (zatem kleryków), bliżej nieznanego Hansa Lamtansa[77]. Z kolei wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern pismem z 4 września 1517 r. żądał interwencji rady w sprawie prowizora kościoła św. Jana, zalegającego z zapłatą 160 grzywien jego poddanemu, ludwisarzowi Heinrichowi von Schwiegel[78].

Dzięki imiennemu listowi odpustowemu, wystawionemu 2 kwietnia 1518 r. gdańszczaninowi Georgowi Hennerowi i jego rodzinie, można poznać nazwisko jednego z komisarzy odpustu papieskiego, Giovanniego Angelo Arcimboldiego. Arcimboldi był doktorem obojga praw, protonotariuszem apostolskim i „referendarzem" odpustu

---

[75] Th. Hirsch, op. cit., s. 264–265; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 2, s. 51. W Lubece rok później podobną akcję rozpoczął kapelan Johann Fritze; zob. R. Postel, op. cit., s. 175.

[76] APGd, 300, D/42, 246; APGd, 300, D/42, 248.

[77] APGd, 300, 27/9, f. 8 (wg nowej paginacji).

[78] APGd, 300, D/70, 174.

na znacznym obszarze, od Kolonii i Trewiru, po Salzburg, Bremę i Kamień[79]. Działał w tym czasie także w Lubece[80]. Nie jest oczywiście pewne, czy osobiście pojawił się w mieście nad Motławą, jednak druk odpustowy świadczył o efektach jego szeroko zakrojonej aktywności. W tymże samym 1518 r., w niedzielę przed uroczystością Trójcy Świętej wpłynęło do rady za pośrednictwem kanonika i proboszcza Tiedemanna Giesego pismo biskupa warmińskiego Fabiana Luzjańskiego. W punkcie trzecim tego pisma ponownie informowano o bliżej nieokreślonych sporach, jakie pojawiły się wówczas w szeregach gdańskiego duchowieństwa, a biskup wyrażał obawę, że mogą mieć one zły wpływ także na najbliższe sąsiedztwo Gdańska. Załagodzeniem problemu miał się zająć inny z gdańskich proboszczów (i kanoników warmińskich), Albert Bischof[81]. Ze względu na lakoniczność pisma trudno orzec, czy spory te mogły w jakikolwiek sposób dotyczyć przetaczającej się przez obszar Niemiec (krajów sąsiednich?) dyskusji nad tezami Marcina Lutra, czy też były to raczej dalsze reperkusje konfliktu Hacke–Becker, w który zaangażowane były przecież osoby duchowne. Podobną, aluzyjną, nie do końca zatem jasną treść zawierał ponadto napisany kilka miesięcy później (5 października) list biskupa miejsca, Macieja Drzewickiego, który wyrażał wobec rady Gdańska ubolewanie z powodu popełnionych w roku poprzedzającym (czyli 1517) bliżej nieokreślonych błędów i miał nadzieję na zaprowadzenie pokoju w mieście pomiędzy – ogólnikowo wskazanym – duchowieństwem (*clerus*) a niewymienionymi również z nazwiska świeckimi (*laici*). Informował jednocześnie, że takie samo pismo skieruje do króla (Zygmunta I) oraz kardynała Achillesa, protektora Królestwa (Polskiego)[82]. Tenże sam biskup pismem z 14 września 1518 r. domagał się od rady zezwolenia na odprawienie specjalnych modlitw zaleconych przez papieża Leona X w intencji obrony przed zagrożeniem ze strony niewiernych (*infidelium*), czyli coraz bardziej ekspansywnych Turków[83].

---

79 APGd, 300, D/41A, 60.
80 R. Postel, op. cit., s. 171.
81 APGd, 300, D/42, 262.
82 APGd, 300, D/44, 277. Powiązanie ze sprawą Becker–Hacke sugerowało inne wystosowane w tym czasie (25 VIII 1518) pismo bp. Drzewickiego, na prośbę oficjała Longusa popierającego starania Nicolausa Beckera w sprawie pewnego bliżej nieokreślonego testamentu (*cuiusdam testamenti*); zob. APGd, 300, D/44, 273.
83 APGd, 300, D/44, 275. Data 14 września była nieprzypadkowa. To w kalendarzu katolickim uroczystość Podwyższenia Krzyża.

W 1519 r., we wtorek przed Wielkanocą (19 kwietnia), rada wysłała specjalne pełnomocnictwo na ręce królewskiego wysłannika Jakuba Gwiazdowskiego, plebana z Rogoźna, w sprawie zmierzającego do Prus Królewskich (i Gdańska) komisarza odpustu jubileuszowego[84]. Można się domyślać, że udawał się on do Gdańska po zebrane na ten cel datki, a być może też w omówionej poniżej sprawie spornej z rodziną Mandtów. W piśmie wystawionym w środę po święcie Znalezienia Krzyża Świętego (4 maja) biskup Drzewicki otrzymał obszerną, acz wymijającą odpowiedź ze strony władz miejskich na swoje wcześniejsze zażalenia, dotyczące m.in. rozgraniczenia biskupiej posiadłości Stoltzenberg (obecnie Chełm) z gruntami miejskimi oraz (zapewne w nawiązaniu do sprawy Mandtów) realizacji testamentów osób duchownych[85]. Toczyła się w tym czasie również inna sprawa o charakterze majątkowym – wykupienia i wynajmu pewnej kamienicy w sąsiedztwie Dworu Artusa, swego czasu ofiarowanej przez małżeństwo Reichenbachów mariackiej kaplicy św. św. Andrzeja, Bartłomieja i Jadwigi, a przez użytkownika tejże kamienicy Laurentiusa Hassego wyburzonej[86].

W lutym 1520 r. doszło do ekscesu z udziałem Wernera Zamera (lub Zanicka), służącego wyżej wymienionego komisarza odpustu jubileuszowego (i w tym wypadku brak jego nazwiska, najwyraźniej jednak w dalszym ciągu przebywał on w mieście). Biskup wzywał radę, by ta ukarała Wernera i jego konkubinę za nieobyczajne i obelżywe zachowanie, jednocześnie zapowiadał wysłanie *monitorium* do oficjała, aby ten również wdrożył postępowanie z powodu pozostawania tych dwojga w nieformalnym związku[87].

W tym samym czasie nastąpiła eskalacja czynności prawnych we wspomnianej wyżej sprawie spadkowej rodziny Mandtów, trwającej co najmniej od 1519 r. 9 lutego 1520 r. wznowiono ją w urzędzie oficjała gdańskiego i pomorskiego, co skrupulatnie odnotowano w aktach czynności biskupa Drzewickiego[88]. Pismem z 26 lutego biskup zażądał od rady ostatecznego wykonania testamentu

---

[84] APGd, 300, 27/9, f. 126–126ver. Nie wiadomo, czy był to wspomniany wyżej Arcimboldi.

[85] Ibidem, f. 128–129. Chełm/Stolzenberg był w tym czasie miejscem intensywnej działalności gospodarczej biskupów. Do archiwum miejskiego trafiły dokumenty dotyczące miejscowej cegielni (1515) oraz rybactwa (1519); zob. APGd, 300, D/44, 259; APGd, 300, D/44, 260; APGd, 300, D/44, 280.

[86] APGd, 300, D/70, 181.

[87] APGd, 300, D/44, 284.

[88] ADW, ABKP, Drzewicki, f. 100–101.

kleryka Georga Mandta i wstrzymania podjętej przez jego młodszego brata, pretendującego do spadku po nim Johannesa Mandta, akcji przekazania kwoty 200 grzywien na pobożną fundację mszalną w kaplicy NMP w kościele Mariackim[89]. 7 marca Johannes Mandt, który – co ciekawe – również był wówczas klerykiem we Włocławku, złożył protest przed sądem biskupim przeciwko bezprawnemu jego zdaniem dysponowaniu majątkiem rodzinnym[90]. Biskup tymczasem 22 marca tego roku w kolejnym piśmie przypomniał rajcom, że wolą zmarłego kleryka było przekazanie znacznej jego części do dyspozycji lokalnemu Kościołowi z przeznaczeniem m.in. na jałmużnę jubileuszową, zbieraną w imieniu Stolicy Apostolskiej[91]. W rezultacie 30 czerwca 1520 r. na rodzeństwo Johannesa oraz małoletnie siostry Catharinę i Barbarę Mandtów biskup nałożył ekskomunikę[92]. Był to jeden z ostatnich w przedreformacyjnym Gdańsku przykładów zastosowania tej tak drastycznej sankcji w sporze o charakterze w gruncie rzeczy ekonomicznym. Pod koniec roku, po zawarciu wstępnej ugody z biskupem, Mandtowie zostali z klątwy uwolnieni, choć sprawa nie została jeszcze wtedy definitywnie zakończona[93]. Jej pochodną (i być może jednym z elementów wielostronnej ugody w tej kwestii) był dekret biskupa z 12 września 1520 r., w którym ten nakazywał, aby klerycy, którzy dysponują jakimkolwiek majątkiem dziedzicznym w Gdańsku, zobowiązali się – w warunkach toczącej się wojny pruskiej – do ponoszenia opłat na rzecz obronności miasta[94]. Roszczenia Mandtów odżyły wraz z kolejną protestacją Johannesa w lutym 1521 r., złożoną w jego imieniu przez prawnika, protonotariusza apostolskiego Joannesa Calditza[95]. Zamknęła zaś ostatecznie sprawę

[89] APGd, 300, D/44, 285; zob. też ADW, ABKP, Drzewicki, f. 97.

[90] ADW, ABKP, Drzewicki, f. 103ver.

[91] APGd, 300, D/44, 286. Dodatkowym smaczkiem całej sytuacji był fakt, że pełnomocnikiem egzekutorów testamentu kleryka (współpracujących zatem z biskupem) był m.in. prawnik (licencjat) Johannes Wendland, późniejszy przywódca rewolty społeczno-religijnej z 1525 r. Do egzekutorów testamentu zaliczano też Alberta Bischofa; zob. ADW, ABKP, Drzewicki, f. 100ver.–101; zob. też APGd, 300, D/5A, 960.

[92] APGd, 300, D/44, 289.

[93] ADW, ABKP, Drzewicki, f. 124ver.–125.

[94] APGd, 300, D/44, 290. Dwa lata później, 28 VIII 1522 r., ten sam biskup postanowił jednak, aby opłaty wnoszone przez kleryków były całkowicie dobrowolne. Co ciekawe, spory o podobnym charakterze miały miejsce w tym samym czasie również w Lubece; zob. R. Postel, op. cit., s. 173.

[95] ADW, ABKP, Drzewicki, f. 133.

ugoda (*concordia*) z 29 marca 1522 r., w której arbitrami byli oficjał Jakub Longus oraz burmistrz Gdańska Filip Bischof. Przejmując spadek po bracie, Johannes Mandt zobowiązywał się do spłacenia w przyszłości swoich sióstr i zrealizowania wszelkich długów oraz zobowiązań testatora, w tym – co podkreślono w tekście – uiszczenia stosownej kwoty na jałmużnę jubileuszową (ostatecznie „tylko" 91 grzywien) oraz wyłożenia bliżej nieokreślonej kwoty na budowę katedry we Włocławku[96]. Można przyjąć, że liczba zaangażowanych w przedłużającą się procedurę sądową wysoko postawionych osób świeckich i duchownych uczyniła tę sprawę głośną, a skala zastosowanych środków prawnych musiała wywrzeć fatalne wrażenie na ówczesnym gdańskim społeczeństwie.

Na koniec przeglądu proreformacyjnych okoliczności i zdarzeń można jeszcze odnotować przykład arbitralnego traktowania parafii wraz z ich uposażeniem przez ówczesnych wywodzących się z patrycjatu plebanów. Pismem datowanym we Fromborku 11 grudnia 1521 r. Albert Bischof dziękował radzie za pomoc w zawiadywaniu na odległość parafią św. Katarzyny i już zawczasu prosił, aby w przyszłości przekazano ją jego bratu bądź któremuś z jego siostrzeńców[97].

Podsumowanie

Analiza danych zawartych w dostępnych źródłach pozwoliła wykluczyć zaistnienie jakichkolwiek bezpośrednio powiązanych z ruchem reformacji incydentów w Gdańsku, wcześniejszych od dobrze już opisanej i rozpoznanej działalności Jacoba Heggego. Z pewnością dało się jednak wyodrębnić i opisać wiele gorszących i bulwersujących opinię publiczną zdarzeń, doskonale wpisujących się w atmosferę kryzysu duchowego poprzedzającego wybuch luterańskiej rewolucji religijnej. Do zdarzeń takich zaliczyć można spory w sprawach majątkowych i personalnych, m.in. konflikt pomiędzy rodzinami Becker i Hacke, rozgrywający się w latach 1515–1517, czy też ciągnąca się co najmniej od 1519 do 1522 r. sprawa spadku w rodzinie Mandtów. Ukazywały one interesowność osób reprezentujących instytucje kościelne, nieprzebieranie w środkach prawnych, posuwanie się do ekskomunikowania i spotwarzania przeciwników. Ówczesny oficjał gdański i pomorski Jakub Longus często zresztą sięgał po arsenał najcięższych kar kościelnych w wielu, niekoniecznie

[96] Ibidem, f. 145–146.
[97] APGd, 300, D/42, 285.

ważkich sprawach. Dyscyplinowanie wiernych w warunkach dwóch toczących się wojen, krachu finansów miejskich oraz osłabienia autorytetu władzy w mieście nie mogło doprowadzić do pozytywnych rezultatów, zwłaszcza że rządcy lokalnych parafii bardzo rzadko bywali na miejscu. W Gdańsku było wiele instytucji kościelnych, typowych dla tego miejsca i czasu. Brakowało im jednak charyzmatycznych, dobrze przygotowanych do sytuacji kryzysowej przywódców, a raczej znaleźli się tacy, ale z czasem stanęli po przeciwnej stronie barykady.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Diecezjalne we Włocławku: Akta biskupów kujawsko-pomorskich, 2 (19), Akta działalności Macieja Drzewickiego; Akta biskupów kujawsko-pomorskich, 7 (26), Akta działalności Hieronima Rozrażewskiego

Archiwum Państwowe w Gdańsku: Missiva, 300, 27/9; Akta miasta Gdańska, Dokumenty i listy po 1525 r., 300, 53/254; Akta miasta Gdańska, Dokumenty i listy do 1525 r.: 300, D/5A, 960; 300, D/42, 246; 300, D/42, 248; 300, D/42, 262; 300, D/42, 285; 300, D/44, 273; 300, D/44, 275; 300, D/44, 277; 300, D/44, 279; 300, D/44, 283; 300, D/44, 285; 300, D/44, 286; 300, D/44, 290; 300, D/58, 192; 300, D/70, 174; 300, D/70, 179; 300, D/70, 180; 300, D/70, 181; 300, D/70, 189; 300, D/73, 25

Źródła drukowane

Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – c.a. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen, Bde 1–3: *Edition des Manuskripts fol. 1–1932*, hrsg. A. Bues, Wiesbaden 2008 (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, Bd. 19)

Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register" von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung, bearb. Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013 (Veröffentlichungen aus den Archiven Pressischer Kulturbesitz, Bd. 67)

Geschichte der Stadt Danzig, Bd. 4: *Urkunden*, hrsg. P. Simson, Danzig 1918

Preussiche Sammlung allerley bisher ungedruckten Urkunden, Nachrichten und Abhandlungen, hrsg. M. Ch. Hanow, Bd. 1, Danzig 1747

Urkundenbuch der alten Sächsischen Franziskanerprovinzen, Bd. 2: *Kustodie Preußen*, hrsg. L. Lemmens, Düßeldorf 1913

Opracowania

Arnold U., *Luther und Danzig*, „Zeitschrift für Ostforschung", 21, 1972, s. 101–112

Baszanowski J., *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, Gdańsk 1995

Birecki P., *Powstanie, rozwój i trwanie Kościoła luterańskiego w Prusach Królewskich (1517–1772)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, t. 1: *Tereny dawnych Prus Królewskich,* red. J. Kłaczkow, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 21–48

Biskup M., *O początkach reformacji luterańskiej w Prusach Królewskich*, „Kwartalnik Historyczny", 100, 1993, 4, s. 101–112

Biskup M., Tomczak A., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955

Bogdanowicz S., *Kościół św. Piotra i Pawła w Gdańsku*, Gdańsk 1993

Bogucka M., *Luter a Gdańsk. Społeczne przesłanki zwycięstwa luteranizmu w Gdańsku w XVI wieku*, „Rocznik Gdański", 43, 1983, 1, s. 55–63

Bogucka M., *Przemiany społeczne i walki społeczno-polityczne*, w: *Historia Gdańska*, t. 2, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 208–259

Czaplewski P., *Wykaz oficjałów gdańskich i pomorskich od 1467 – 1824 r.*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu", 19, 1912, s. 3–128

Drost W., *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. 5, bearb. F. Svoboda, Stuttgart 1972

Dworzaczkowa J., *O genezie i skutkach rewolty gdańskiej 1525/26*, „Roczniki Historyczne", 28, 1962, s. 97–109

Freytag H., *Die Beziehungen Danzigs zu Wittenberg in der Zeit der Reformation*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins", 38, 1898, s. 1–114

Gralath D., *Versuch einer Geschichte Danzigs*, Th. 1, Königsberg 1789

Hirsch Th., *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs*, Th. 1, Danzig 1843

Jank T., *Zespół kościelny Św. Trójcy w Gdańsku. Historia, zabytki, opowieści*, Gdańsk 2002

Kobus A., *Rządcy placówek duszpasterskich Archidiecezji Gdańskiej*, Gdańsk–Pelplin 2014

Kościelak S., *Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początku XIX w.*, w: *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 1: *Eseje,* red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 64–91

Kościelak S., *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 204–263

Kościelak S., *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012

Kościelak S., *Kaznodzieje ewangeliccy w kościele św. Jakuba*, w: *Szpital i kościół św. Jakuba. 600 lat fundacji gildii szyprów w Gdańsku*, red. A. Sroka, Toruń 2009, s. 167–199

Kościelak S., *Nieruchomości katolickich instytucji kościelnych w Gdańsku od XVI po początek XIX wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 2, red. E. Kizik, Gdańsk–Warszawa 2011, s. 53–108

Kowalski W., *Reformacja w Krakowie w XVI wieku*, w: *Reformacja w Krakowie*, red. Z. Noga, Kraków 2018, s. 25–42

Krzyżanowski L., *Kościół filialny Św. Ducha zwany Kaplicą Królewską i zespół budynków plebanii*, w: *Katalog zabytków sztuki. Miasto Gdańsk*, cz. 1, *Główne Miasto*, red. B. Roll, I. Strzelecka, Warszawa 2006 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, seria nowa, t. 8, cz. 1), s. 124–129

Kubicki R., *Franciszkanie w Gdańsku – zaplecze społeczne klasztoru oraz jego związki z miastem w XV i pierwszej połowie XVI w.*, „Nasza Przeszłość", 115–116, 2011, s. 163–182

Kubicki R., *Środowisko dominikanów kontraty pruskiej od XIII do połowy XVI w.*, Gdańsk 2007

Kubicki R., *Zakony mendykanckie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018

Löschin G., *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zu neusten Zeit*, Th. 1, Danzig 1828

Małłek J., *Polska wobec luteranizacji Prus*, OiRwP, 49, 2005, s. 5–18

Możdżeń J., *The Beginnings of the Reformation in the Light of Gdańsk and Königsberg Chroniclers of the First Half of the 16th Century*, „Zapiski Historyczne", 82, 2017, 1, s. 71–96

Możdżeń J., *Przedstawianie świata przez kronikarzy gdańskich na przełomie XV i XVI w.*, Toruń 2016

Możejko B., Kaczor D., Śliwiński B., *Zarys dziejów klasztoru dominikańskiego w Gdańsku od średniowiecza do czasów nowożytnych (1226/1227–1835)*, w: *Archeologia Gdańska*, t. 1, red. H. Paner, Gdańsk 2009, s. 137–214

Noga Z., *Krakowska Rada Miejska a reformacja*, w: *Reformacja w Krakowie*, red. Z. Noga, Kraków 2018, s. 43–66

Noga Z., *Reformacja w Krakowie w XVI–XVIII wieku i jej skutki*, „Czasy Nowożytne", 31, 2018, s. 291–300

Nowak Z., *Pankracy Klemme – gdański działacz reformacyjny i jego księgozbiór*, w: idem, *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem. Szkice z dziejów i kultury książki w Prusach Królewskich od XV do XVIII wieku*, Gdańsk 2008, s. 283–292

Nowicki T., *Plebani archidiakonatu pomorskiego w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Lublin 2008 (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego, t. 147)

Oliński P., *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008

Piwarski K., *Dzieje Gdańska w zarysie*, Gdańsk–Bydgoszcz–Szczecin 1946

Postel R., *Kirche und Stadt in Lübeck am Beginn der Reformation*, „Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde", 85, 2005, s. 167–182

Redner L., *Skizzen aus der Kirchengeschichte Danzigs*, Danzig 1875

Schnaase E., *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs*, Danzig 1862

Siewert G. V., *Geschichte der Reformation in Danzig, bis zu ihrer gäntzlichen Unterdrückung*, „Preussiches Provinzial-Kirchenblatt", 3, 1841, s. 144––170, 197–233

Simson P., *Danzigs Geschichte*, w: *Monographien deutscher Städte*, Bd. 6, hrsg. E. Stein, Danzig–Oldenburg i. Gr. 1914

Simson P., *Geschichte der Stadt Danzig*, Danzig 1903

Simson P., *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 1–2, Danzig 1913–1918

Simson P., *Wann hat der danziger Priester Jakob Knothe geheiratet?*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins", 14, 1915, s. 3–4

Słownik biograficzny kapituły warmińskiej, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996 (Rozprawy Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum" w Olsztynie)

Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, t. 1–4, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, 1992–1997 (i jego kolejne suplementy)

Subera I., *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej,* „Prawo Kanoniczne", 4, 1961, s. 681–768

Szarszewski A., *Szpital i kościół św. Jakuba w Gdańsku. Zarys historyczny*, Toruń 1999

Szczepański J., *Prezbiterium kościoła franciszkanów w Gdańsku i jego lektoria*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia", 38, 1993, 2, s. 109–118

Wermter E. W., *Die Beginen im mittelalterlichen Preusslande*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands", 33, 1969, s. 41–52

Wijaczka J., *Luteranie w Koronie od 1517 do 1795 r.*, w: *Kościoły luterańskie na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczkow, Toruń 2012, s. 13–88

Woziński A., *W świetle gwiazd. Sztuka i astrologia w Gdańsku w latach 1450–1550*, Gdańsk 2011

Zdrenka J., *Urzędnicy miejscy Gdańska w latach 1342–1792 i 1807–1814.* t. 2: *Biogramy*, Gdańsk 2008

Zins H., *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w V i XVI w.*, Lublin 1951

Zonenberg S., *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009

From Martin Luther's Theses to Jacob Hegge's Sermons. Church in Gdańsk on the Eve of First Manifestations of Reformation

In the article the author first focuses on presentation of a condensed report on the state and structures (especially diocesan ones) of the Catholic Church in Gdańsk on the eve of first manifestations of Reformation in 1517–1522. The second goal of this study was reconstruction of events related to the life of the Church and functioning of its institutions in the six-year period indicated in the title. It was done with the use of existing literature on the subject, mostly well informed German-language publications, with verification and systemizing of the data. The author also took an attempt to complete this point basing on the unused or just mentioned in literature original documents from the analysed times, such as letters, writings, and legal acts from the town archives or records on activities of Kuyavian-Pomeranian bishops.

Gdańsk was a large and strong urban centre with developed structure of Church institutions, episcopal and diocesan office court, six parishes, four big monasteries and several smaller quasi-monastic houses, a number of hospitals, parish schools, foundational chapels and landed property constituting the economic background of this particular sacral zone. This space was full of diocesan priests, preachers, chaplains, mansionaries, plus a large group of monks and nuns, Beguines and penitents. But parish priests, mostly stemming from the local elites of dignitaries and clerks in the service of the Church and the state, were missing on the spot. An analysis of the aforementioned documentation proved that in the six years in question no material events of pro-Reformation character took place, but it revealed a number of shortcomings and appalling facts in the life of the local Church. They created an atmosphere of spiritual crisis preceding the outburst of Lutheran religious revolution. One of such facts, which is worth mentioning, was a conflict between the Becker and Hacke families in 1515–1517, or the inheritance case in the Mandt family, lasting at least from 1519 to 1522. They showed selfishness of persons representing Church institutions, using all legal measures, and even excommunicating and libelling opponents. Attitude of the main Catholic dignitary of the town, Gdańsk and Pomerania official Jakub Longus, was also of a key importance. Longus very often applied the most grave Church censures in cases that also related to financial matters. Severe disciplining of congregation members facing two ongoing wars, meltdown of urban finances and weakening of the rulers' authority in the town led to acceleration of negative moods. In such situation it was easy to incite religious disturbance, and charismatic preachers like Jacob Hegge, who began an open Reformation activity, quickly won supporters and followers.

Sławomir Kościelak – dr hab., profesor Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego. Tematyka badawcza: stosunki wyznaniowe w Gdańsku i Prusach Królewskich w XVI–XIX w., reformacja i kontrreformacja, mniejszości religijne oraz kasaty klasztorne z początku XIX w., ponadto historia społeczna Pomorza, Wielkopolski i Kujaw.

Sławomir Kościelak – PhD with habilitation, associate professor of the University of Gdańsk, Institute of History. Current research focuses on Reformation and Counter-Reformation in Royal Prussia; social history of early modern times: processes of social transformation in modern-ages society in Poland in sixteenth to nineteenth centuries, studies on pauperization of old feudal elites and formation of modern society.

E-mail: slawomir.koscielak@ug.edu.pl